

DOI:10.26104/NNTIK.2022.85.21.060

Султаналиева А.С., Искакова Э.С., Эргешбаева Н.А.

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «КЫЛЫМ КАРЫТАР БИР КҮН» РОМАНЫНДАГЫ
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ**

Султаналиева А.С., Искакова Э.С., Эргешбаева Н.А.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РОМАНЕ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА
«И ДОЛЬШЕ ВЕКА ДЛИТСЯ ДЕНЬ»**

A. Sultanalieva, E. Iskakova, N. Ergeshbaeva

**THE USE OF PHRASEOLOGY IN THE NOVEL BY CHYNGYZ AITMATOV
«AND THE DAY LASTS LONGER THAN A CENTURY»**

УДК: 811.161.1:81.373(575.2)(04)

Фразеологизмдер көркөм чыгармалардагы эмоционалдык баалуулукту, образдуулукту, элестүүлүктү камсыздайт да окурманга жандуу таасир калтырат. Фразеологизмдердин колдонулушу чөйрөсү ар түрдүү, айрымдары автордук кепте чыгармадагы каармандардын жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн, ошол каармандардын маанайын, ички эмоциясын билдирүү максатында колдонулгандыгын. Ал эми тилдеги фразеологизмдер жаңыны белгилөө үчүн пайда болбойт. Чынгыз Айтматов чыгармаларында фразеологизм сөздөрдү арбын колдонот. Ал фразеологизм сөздөрдү колдонуу менен чыгарманын элестүүлүгүн, көркөмдүүлүгүн, экспрессивдүүлүгүн жана кыскалыгын камсыздай алган. Бул макалада кыргыз тилиндеги фразеологизмдер жана алардын көркөм текстте колдонулушу тууралуу кыскача маалымат берилет. Фразеологизмдердин көркөм чыгармадагы орду жана ролу. Анын ичинен Чынгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы фразеологизмдер анализге алынат.

Негизги сөздөр: лексика, фразеологизм, туруктуу сөз айкашы, чыгарма, автор.

Фразеологизмы обеспечивают эмоциональную ценность, образность, образность в произведениях страха и производят живое впечатление на читателя. Сферы применения идиом разнообразны, некоторые из них используются в авторской речи с целью выражения поведения, личности, настроения, внутренних эмоций персонажей произведения. А идиомы в языке не появляются для обозначения нового. В ходе встречи были обсуждены вопросы двустороннего сотрудничества. Он смог обеспечить образность, художественность, выразительность и краткость произведения с помощью идиоматических слов. В данной статье дается краткое изложение идиом на кыргызском языке и их использование в художественном тексте. Место и роль идиом в произведении искусства. В частности, будут проанализированы идиомы романа Чынгыза Айтматова «Кылым карытар один день».

Ключевые слова: лексика, фразеология, регулярное выражение, произведение, автор.

Phraseological units provide emotional value, imagery, imagery in works of fear and make a vivid impression on the reader. The fields of application of idioms are diverse, some of them are used in the author's speech in order to express the behavior, personality, mood, internal emotions of the characters of the work. And idioms in the language do not appear to denote the new. During the meeting, issues of bilateral cooperation were discussed. He was able to provide imagery, artistry, expressiveness and brevity of the work with the help of idiomatic words. This article provides a summary of idioms in the Kyrgyz language and their use in a literary

text. The place and role of idioms in a work of art. In particular, the idioms of Chyngyz Aitmatov's novel "Kylm Karytar one day" will be analyzed.

Key words: vocabulary, phraseology, regular expression, work, author.

Фразеологизмдердин колдонулуш чөйрөсү ар түрдүү, айрымдары автордук кепте чыгармадагы каармандардын жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн, ошол каармандардын маанайын, ички эмоциясын билдирүү максатында колдонулгандыгын кезиктиребиз. Фразеологизмдер аркылуу Ч. Айтматов ар бир чыгармаларында каармандарды, окуяларды, жада калса жаратылышты өзгөчөлүү сүрөттөп берген. Ошондуктан, көркөм чыгармаларында мүмкүн эмес кырдаалды, жагдайды толугу менен ачып берүүдө автор фразеологизмдердин орду чоң экендигин жакшы түшүнгөн жана арбын пайдалана алган.

«Эки же андан ашык компоненттерден туруп, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, семантикалык жактан ширелишкен, синтаксистик функциясы боюнча сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып, образдуу сапатка ээ болгон кепте даяр материал катары колдонулган, туруктуу сөз түрмөктөрү фразеологизмдер деп аталат» [2, 207-6]. Ушуга байланыштуу фразеологизмдердин негизги белгилери бар:

1. Компоненттүүлүк;
2. Лексика-семантикалык бүтүндүк;
3. Синтаксистик функциясы;
4. Образдуулук;
5. Кепте даяр материал катары колдонулушу.

Жогорудагы сапаттары менен фразеологизмдер көркөм чыгармалардагы эмоционалдык баалуулукту, образдуулукту, элестүүлүктү камсыздайт да окурманга жандуу таасир калтырат. Ал эми тилдеги фразеологизмдер жаңыны белгилөө үчүн пайда болбойт. Бул түшүнүктөр жана маанилер тилде мурунтан эле бар, бирок фразеологизмдер ого бетер экспрессивдүү, образдуулук жана каймана мааниде айырмаланган эмоционалдык абалды туюндуруп турат. Жазуучу Чынгыз Айтматов чыгармаларында фразеологизм сөздөрдү арбын колдонот. Ал фразеологизм сөздөрдү колдонуу менен чыгарманын элестүүлүгүн, көркөм-

дүүлүгүн, экспрессивдүүлүгүн жана кыскалыгын камсыздай алган. Мисалы: «... Анан дагы жоолугу желкесине кеткен байкуштун буурул чачы тал-тал болуп маңдай ылдый салаңдап турганына Эдигейдин жүрөгү мыкчылды. «Алда байкушум, картайган экенсиң ээ» - деп ойлоду, ушуга өзү айыптуу экенине кабыргасы кайышып...» [3, 10-б]. Бул фразеологизмдерди колдонуу менен автор Эдигейдин абалын сүрөттөдү. Канча жыл чогу бирге түтүн булатып, чогу жашап келген Эдигей аялынын картайып калганын эми көргөндөй. Ооба, бул жакта Эдигейдин жүрөгү жөн жерден мыкчылган жок. Анткени, Үкүбаланын ушунчалык карып калганына өзүн күнөөлү сезип, кабыргасы кайышып турат. Болбосо, Үкүбала кезинде буудай ирең, тоголок чымыр жүздүү, жылт-жулт ойноктогон кара көздүү келин эмес беле. Ошол караңгы түндө Казангаптын каза болгонун угузганы келбегенде, балким Эдигей Үкүбаланын картайып калганын, кара-көк тарткан бетиндеги бырыштарын байкамак да эмес. Бул жерде автор Эдигейдин бул абалы менен жашоо тез эле, бир көз ирмемдей өтүп кетээрин жана жашоонун жыргалы, ысык-суугу, азап-тозогу бир элес катары калаарын бергиси келгендей.

Ч. Айтматовдо кичинекей көркөм деталь менен маанилүү идеяны же чоң нерсе ачып берүүдө ал фразеологизмдердин жардамы менен бүтүндөй чыгарманын көркөмдүк касиетин арттырып, болуп жаткан окуяны элестүү берет. Буга мисал катары жогорудагы жана төмөндө берилүүчү чыгармадан алынган үзүндүнү карап көрөлүк.

«...Поезд өтпөй калган ара-чолодо талаа бети кулак - мурун кескендей, көчкү жүрүп кеткендей ың - жың тунжурап турат. Мына ушул жымжыртта түлкүнүн сак кулагы жогортон кандайдыр сестене турган шоокум туят...» [3, 6-б.]. Автор бул фразеологизмди колдонуу аркылуу бир топ түшүнүктөрдү каймана бере алган десек жаңылышпасак керек. Тактап айтканда, Сары-Өзөк чөлүндө шаар жергесиндегидей же айылдагыдай ызы - чуу жок, тыштынч экендигин кулак-мурун кескендей деген фразеологизм аркылуу мыкты денгээлде туюндуруп, окурманга элестүү жеткирди. Чындыгында бул сүйлөмдөгү туруктуу сөз айкашын алып сала турган болсок, автордун берейин деген ой-пикири, идеясы элге жеткиликтүү болбой, Сары-Өзөктөгү жымжырттыкты даана, так бере алмак эмес. Жазуучунун негизги максаты Сары-Өзөктү ызы-чуу кылып, бака-шака болуучу эл деле жок экендигин, ал эми бул жерде жашап жаткан адамдар аргасыздан, башка жакта жумуш жок болгондугунан шаардан алыс, элдерден четте жашап жаткандыгын туюндуруу болуучу. Ал эми поездин өтпөй калган кезинде гана кулак-мурун кескендей тыштынч болуусу, поездин чуулдаган үнү менен бака-шака болгон, ызы-чууга толгон адамдарды өзү менен кошо кайдадыр бир жактарга алып кетип жаткандыгын образдуу

берген.

«... – Оспанды ойгот. Разъезддин начальниги экенине караба, өлүм үстүндө кишинин баары тең. Казангап өлдү деп угуз. Бир ордунда кырк төрт жыл иштеген киши өлдү. Киши эмес **ит байласаң тургусуз** бу Сары-Өзөккө Казангап алгач келип иштей баштаганда Оспан али туулбаса керек...» [3, 12-б.]. Фразеологизм сөздү пайдалануу аркылуу автор Казангаптын кырк төрт жыл эч ким чыдап жашай албаган чөлдө бардык эле адамдын колунан келе бербеген жумушту аткаруу көпчүлүктүн ичинен жалгыз гана Казангаптын колунан келгенин айткысы келген. Ит байласаң тургусуз деген фразеологизм аркылуу ал жерде жашоо, өмүр сүрү канчалык кыйын экендигин жеткиликтүү берген.

«– А-а... Ошентип Казангап чал эме болуптур!

– Эме болгону эмне болгону?

– Эмне болчу эле, өлүптүр - Шаймерден салттуу сөз таппай башы катып жатты. Ошентип суусу жок... **ичер суусу түгөнүптүр** [3, 19-б.]. Келтирилген мисалдагы ичер суусу түгөнүптүр деген фразеологизм көз жумган деген фразеологизм менен маанилеш келип, экөөнүн тең туюндурган маанилери бирдей. Башкача айтканда, ичер суусу түгөнгөнү да бул дүйнөдөн өткөнүн, каза болгонун, өлгөнүн туюндурат. Негизинен кыргыз эли илгертен өлүмдү тергеп, аны ар кандай мисалдар менен туюндуруп келишкен эмеспи. Ошондой эле ичер суусу түгөнүү да ал адамдын мындан ары суу ичпестигине салыштырылып айтылган. Тактап айтканда, каза болгон, көз жумган, ичер суусу түгөнгөн жана башка ушу сыяктуу салыштыруулар менен айтылган кабарлар же туюнтмалар адамга орой түрүндө эмес жумшак, каймана түрүндө айтылганын сезүүгө болот. Ошол себептен бул мисалдар, жөнөкөй нерселерге салыштыруулар адамдардын түз эмес кыйыгып, каймана айтып тургандыгын туюндурат.

« – Кызычы, Айзада байкуш кабарсыз калабы? Жанагы **көзү ачылбаган** аракеч эри, бармактай балдары менен ушу турган станчадан жетип келбесе арылгыс арманда калбайбы?» [3, 13-б.].

«Эл-журттан чет бу жайда, албетте, жашоо кызыксыз, мына ошол үчүн балдардын **көзүн ачуу** керек» [3, 69-б.]. Жогоруда келтирилген мисалдардагы «көзү ачылбаган» деген фразеологизм аракеч, арактан башканы билбеген, дүйнөгө болгон өзүнүн жеке ою жок, билимсиз жана күндө ичкен - жегени бир ичимдик болгон адамдын образын элестүү туюндуруп турат. Айзаданын күйөөсүнө карата айтылган ушул эле туюнтма жогорудагыдай чечмелөө менен биргеликте өзүнүн ичине аракеч түшүнүгүн да камтып турат. Негизинен алып караганда аракеч адамдын көзү ачылбайт. Тактап айтканда, бул ичимдик адамды замандан артка калтырат, дүйнөгө болгон көз карашын өзгөртөт, адам менен адамдын ортосундагы ысык мамилени да суутат жана билим алуудан, билимге болгон

кызыгуудан, алдыга алгылыктуу максат коюп жашоодон куру жалак калтырат. Ал эми келтирилген экинчи мисалдагы «көзүн ачуу» деген туруктуу сөз айкашы жогоруда келтирилген мисалдарга карама-каршы коюлуп айтылгандай сезилет. Башкача айтканда, балдардын көзүн ачуу – бул жогоруда айтылган нерселердин баарын алдын алуу, аларга дүйнөнү таанытуу, билим берүү, дүйнөдөгү болуп жаткан жаңылыктар жана ачылыштар менен кабардар кылуу, жаңы нерселерди үйрөтүү, дүйнөнү башка өңүттөн кароону үйрөтүү жана эң негизгиси балдарга билим берип, аларга жаркын келечек түзүү болуп саналат. Жазуучу өзүнү чыгармаларында дал ушундай фразеологизмдерди колдонуу менен чыгармасындагы айтайын деген оюн жана алдына койгон максатын даана түшүндүрүп бере алган.

«...Казангаптын кемпири Бүкөйдүн сөөгү болсо станциянын мазарында жатат. Беш-алты жыл илгери а киши станциянын ооруканасында жатып **көз жумган**, агайын-тууган чогулуп кемпирдин сөөгүн ошерге коелу деген бүтүм кылышкан эле. Кумбел болсо Сары-Өзөк аймагындагы чоң станция, анын үстүнө Айзада кызы ошерде, анын күйөөсү канчалык аракет болгону менен өз киши эмеспи, мүрзөгө **көз салып**, куран окутуп тураар дешкен. Негизи, анда Казангаптын **көзү тирүү**, кандай кылам десе өзү билген» [3, 192-б.]. Келтирилген мисалдагы көз жумган деген фразеологизмди түз маанисинде алып карасак адамдын же жаныбарлардын көзүнүн жумулганын элестетет. Ал эми өтмө маанисинде адамдын бул дүйнөдөн өткөндүгүн, каза болгонун орой айтканда өлгөндүгүн түшүндүрөт. Ушул эле сүйлөмдөгү көз салып деген фразеологизм мисалдагы Айзаданын күйөөсүнүн мүрзөгө өзүнүн көзүн салып койгондугун эмес, мүрзөгө карап, тегерегин тазалап, мал-жандан коргоп тургандыгын билдирип турат. Ал эми көзү тирүү деген фразеологизм адамдын жашап жаткандыгын, тирүү экендигин түшүндүрүп турат. Бул көзгө байланыштуу фразеологизм сөздөр чыгармага элестүүлүктү, көркөмдүүлүктү берип турат. Биз бул фразеологизмдерди түз маанисинде алып карасак анда эч кандай деле маанини бербейт, башкача айтканда көз салуу, көзү тирүү, көз жумуу дегенде биз күнүмдүк турмушта колдонулуучу кыймыл-аракеттерди түшүнөбүз. Ал эми каймана маанисинде таптакыр башка маанини берип тураарын баарыбыз эле билсек керек. Жазуучу бул фразеологизмдерди колдонуусунун башкы максаты өлүм-менен жашоонун ортосундагы чечилбес маселелерди жана Казангаптын өлүмү чыгармадагы бүткүл окуяларга тиешеси бар экендигин кыйытып айтуу болгон. Анткени Казангаптын сөөгүн Эне-Бейитке көмүүсү болбосо Эдигей эч качан болуп өткөн окуяларды эстебейт болуучу.

«...Казангапка гана жаның ачийт. Балам дегенде **ичип аткан ашын жерге кое койчу** эле. Уулу туура-

луу оозунан эч жаман сөз чыккан эмес [3, 378-б.]. «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө бул фразеологизмдин эки мааниси берилген. 1) Абдан кадырлоо, сыйлоо, жакшы көрүү; 2) Абдан самоо, эңсөө, аябай берилүү. Мындай түшүндүрүүлөр менимче, толуктоого муктаж. Анткени биринчиден, ичкен ашын кое салуу бирөөнү кадырлоо, сыйлоо дегенге анчалык жакындай бербейт. Эгерде ичип жаткан ашын ага сунса, анда башкача болмок. Ошондой эле бир нерсени самоо, эңсөө үчүн да бул дээрлик колдонулбайт. Бул фразеологизм көбүнчө кимдир бирөөнүн кандайдыр бир ишке, окууга, өнөргө аябай берилип, дилгирленип калгандыгына байланыштуу арбын колдонулат» – деп Раимжан Эгембердиев аныктама берет. Бирок Чыңгыз Айтматов бул фразеологизмди Казангаптын баласына болгон сыйын, урматын жана андан көптү үмүттөнүп ага колунан келген жакшы нерселерди бергенге аракет кылып жаткандыгын билдирүү үчүн колдонгон десек жаңылышпайбыз. Чыгармада үй-бүлөлүк турмуштагы каармандар Эдигейдин ой-толгоосу аркылуу берилген. Анын бүткүл басып өткөн турмушу Казангапты эскерүү менен байланышып, өзүнүн ой толгоосу, элестетүүсү, ой жүгүртүүсү иретинде көркөмдөп берилген.

Ошондуктан «лексикалык мааниси жагынан өзгөчө көркөм адабияттын стили көп катмарлуу келет. Ошондой болсо да, жазуу жана оозеки түрдө берилүүчү ар түрдүү ой, зарылчылыкка ылайык өзүнө мүнөздүү стилдик өзгөчөлүгү менен айырмаланып турат.» [8, 64-б.]. Ушул өңүттөн алып караганда жогорудагы биз келтирген мисалдар автордун берейин деген идеясын, оюн жөнөкөй, татаалдаштырбай жалпак тил менен берип, образдуулугун арттыруу максатында фразеологиялардын колдонулушуна бирин – экин гана мисал келтирдик. Андыктан, ушул сыяктуу фразеологизмдерди колдонуу аркылуу Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларынын оригиналдуулугун, эмоционалдуулугун, көркөмдүгүн арттырганына күбө болдук. Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй бири-бирине окшобогон же тескерисинче, бири-бирине окшош фразеологизмдердин топтомун автор кеңири колдонгон. Алардын ичинен бир эле фразеологизм бир нече маанини туюндурган учурларда кездешпей койгон жок. Албетте, ар бир фразеологизмдин маанисин, кандай максатта колдонулгандыгын, аткарган милдеттерин биз контекстке карата гана ажырата алабыз. Фразеологизмдер менен кадыресе сөздөр биринин ордуна экинчиси колдонулган учурда маанилери такай эле бирдей келе бербейт. Сөзгө салыштырмалуу фразеологизмдерде эмоциялык-экспрессивдик, образдуулук маани басымдуулук кылат. Ошондуктан көркөм кепте каармандын образын түзүүдө адам мүнөзүн, мамилесин, көңүл күүсүн, маанайын ж.б. туюндуруучу фразеологизмдердин аркалаган жүгү абдан чоң. Ч. Айтматов дээрлик бардык чыгармаларында, көркөм сөздү

жаратууда, анын мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланууда элдик казынага кайрылган жана ар кандай окуяларды баяндоодо колдонгон. Ошондуктан автордун чыгармалары элге, окурмандарга өтө жакын, түшүнүктүү келип, кайра-кайра кызыгууну жаратып классикалык чыгармаларга айланган.

Жыйынтыктап айтканда көркөм каражаттарды, анын ичинде, фразеологизмдерди колдонуу жөндөмдүүлүгү өзгөчө болуп, аларга бөтөнчө мамиле жасап, сүрөткерлик жактан өзүнчө бир дүйнөнү түзө алган залкар жазуучубуз Ч.Айтматовдун чыгармалары ушунусу менен улук, кайталангыс.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. - Бишкек: 2009. - 928-б.
2. Азыркы кыргыз тили. - Б.: 2015-жыл.
3. Айтматов Ч. Кылым карытаар бир күн. Чыгармаларынын он томдук жыйнагы. 3 - том. - Б., 2018.
4. Жамшитова Г.Ж. Кыргызча - орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк. Б., 2000.
5. Кыргыз ССР Илимдер Академиясы тил жана адабият институту. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү «Илим» басмасы. - Фрунзе, 1980.
6. Маразыков Т.С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери. - Бишкек, 2020.
7. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. - Б.: Кыргызстан, 1998.
8. Орузбаева Б.Ө. Словообразование в киргизском языке [Текст] / Б.Ө. Орузбаева. - Фрунзе: Илим, 1964. - 311 с.
9. Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. - Ф.: Мектеп, 1972.
10. Осмонова Ж. «Кыргыз тилинин фразеологиясы». - Каракол, 2007.
11. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикографиясы жана фразеологиясы. - Б., 1997.
12. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы). - Б.: Турар, 2016.
13. Исираилова А.М. Фразеологизмы в кыргызском языке. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2017. №. 1. - С. 211-213.